

«ВУЗОЛ ЩАСТЯ» В ОФОРМЛЕННІ МОНЕТ, КАРБОВАНИХ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТ.

Стаття простежує шляхи запозичення деяких елементів оформлення легенд на монетах західної частини Улуса Джучи – Ак-Орде, князівствах Середнього Подніпров'я і Великого Князівства Литовського.

Питання виникнення карбування на територіях, які займали Київське князівство і Велике князівство Литовське (ВКЛ) є найбільш цікавою і до кінця не розкритою темою в дослідженні грошового обігу українських земель, котрі з середини XIV ст. увійшли до складу ВКЛ в результаті активної політики Ольгерда. Дана тема є вкрай актуальною для істориків – представників багатьох сучасних держав, адже дозволяє значно розширити наші знання про економіку, політику та інші важливі складові частини історичної науки. Виникнення власного грошового карбування, власних грошово-вагових систем, вплив на оформлення монет навколишнього світу, що складається з двох принципово різних цивілізацій Європи і Сходу, робить дану тему актуальною, привабливою і вдячною для дослідження.

При погляді на джучидські монети другої половини XIV ст., численні місцеві наслідування джучидським монетам, карбовані в прикордонних з Улусом Джучі районах, а також найбільш ранні монети, карбовані у ВКЛ, завжди виникає питання щодо використання в оформленні багатьох монетних легенд орнаментальних східних мотивів. Передусім, це стосується використання зображення плетінки («магічний вузол», «вузол щастя»). В даній статті проведено невелике дослідження, котре показує, як декоративний елемент оформлення монет Ільханів через монетне карбування центральних монетних дворів Улуса Джучі проникав у західну частину Улуса Джучі. Змішуючись з місцевими домонгольськими традиціями використання цього символу, «магічний вузол» стає центральною частиною зображення

в монетному карбуванні деяких західних джучідських монетних центрів і на ранніх монетах ВКЛ.

Дане дослідження ґрунтується на аналізі зображень монет династії Ільханів, Джучідів, місцевих наслідувань джучідським монетам і кількох типів ранніх монет ВКЛ, а також на аналізі зображень на предметах давньоруського прикладного мистецтва домонгольського періоду. Хронологічно дослідження охоплює XIII–XIV ст., але основна увага звернена на проблему впливу даного елементу на монетне карбування у Києві і у ВКЛ у другій половині XIV ст.

Прикрашання монетного поля у вигляді плетінок давно привертали увагу дослідників джучідської нумізматики. Також достатньо давно думки вчених про їх значення розходились від «прикраси» до «татарської тамги», вибудовуючи при цьому ланцюжки найнеймовірніших побудов. Крапку в цій суперечці поставив Ліхачов Н. П., так само як і Френ Х. М. аргументовано довів їх приналежність до «ornamentum monetale»¹.

Після цього, протягом тривалого часу проблемою використання цього орнаменту при оформленні джучідських монет ніхто не займався і спроб прослідкувати, чому орнамент у вигляді «магічного вузла» з'являється на масових столичних випусках під час правління Узбека (1312–1340). Першим цю проблему спробував вирішити Гончаров Є. Ю., зайнявшись пошуками слідів впливу різноманітних ісламських держав і культур на монетну справу Улуса Джучі². Основним висновком цих робіт слугує побудова шляхів проникнення орнаменту «магічний вузол» з нумізматики держави Ільханів. Цей символ з'являється на ільханських монетах на початку 1300-х років під час правління ільхана Улджайту (1304 – 1316), а за правління ільхана Абу Саїда (1316 – 1335) складається певний дизайн ільханських монет за обов'язкової участі плетінок в якості прикрас лицьового та зворотного боку³. Починаючи з 1327 р., подібне оформлення монетного поля відбувається на джучідських монетах. Випуск джучідських монет за Узбека і Джанібєка з використанням віньєток – прикрас, припадає на час економічного підйому Улусу Джучі, монети мали величезні тиражі і розходились як у всі кінці Улусу Джучі, так і в прикордонні райони і залежні від Улусу Джучі землі, передусім, в руські князівства. Потім, в епоху «великого зам'яття» монети попередніх правлінь, на думку автора цієї побудови, уособлюючи собою «достаток і стабільність», були взяті у 1360–1380 рр. за основу випуску місцевих наслідувань на території руських князівств⁴ і для деяких типів ранніх литовських монет⁵.

Однак, чи все так просто? І гратівки у вигляді «магічного вузла» на багатьох руських наслідуваннях, перших випусках монет у Києві за правління Володимира Ольгердовича⁶, деяких литовських випусках – все це, по суті, свідчення «благополучної Персії», що потрапили на територію Давньої Русі виключно завдяки успіхам економіки держави Ільханів?

Вбачаємо за доцільне представити шляхи проникнення цього символу на території, що розглядаються у вигляді кількох хронологічних етапів:

По-перше, слід зазначити, що символіка переплетених смуг сягає корінням глибокої давнини і пов'язана, передусім, із світоглядом землеробських племен епохи енеоліту. На думку академіка Рибакова Б. Н., основу змійного спірального орнаменту складають, очевидно, мирні вужі, яких вшановували як покровителів дому у багатьох народів. Змії іноді зображувалися поодинокі, проте найбільш поширеним було зображення двох змій, котрі торкаються головами (зверненими у протилежні боки) і утворюють спіральний клубок⁷.

Ще один етап проникнення іранської символіки у вигляді різного роду вузлів та плетінок відноситься до скіфського періоду VI–IV ст. до н.е. – часів тісних контактів населення території Наддніпрянщини з іранськими племенами. Академік Рибаків Б. Н., аналізуючи проникнення іранських традицій в культуру праслов'янських племен, припускає, що ця однаковість або схожість могла виникнути і у дуже віддалену епоху кінця землеробського енеоліту, коли пращури індоіранців, слов'ян, греків та фракійців вперше створювали образи патріархальних божеств неба, сонця і посівів. Скіфська ж епоха з її безсумнівними контактами праслов'ян з іранцями могла закріпити саме ці, близькі до іранських, форми⁸.

Наступним етапом можна вважати проникнення на Русі символіки переплетених візерунків з Північної Європи. Мова йде про так званий «кельтський вузол» або «кельтську плетінку». Не дивлячись на очевидну різницю у зображенні досліджуваних візерунків, аналіз виникнення «кельтської плетінки» приводить дослідників до і малоазійського коріння. У VII ст. н.е. на фоні розповсюдження кельтської церкви на території Ірландії, Уельсу і Шотландії, в кельтському зображальному мистецтві, передусім у прикрашанні рукописів релігійного змісту, формується новий стиль – так звані «кельтські вузли» і «плетінки». Ця традиція прийшла до Ірландії приблизно в середині VII ст. н.е. разом з коптськими монахами з Єгипту або Сирії. З Ірландії цей

стиль поширився на Шотландію та Уельс, а потім і на решту Європи. Пізніше деякі елементи візерунку Кельтських вузлів запозичували вікінги, створивши на їх основі своє, значно більш хаотичне анімалістичне переплетіння. З Північної Європи «кельтська плетінка» потрапила на Русь, де досить органічно вписалася у місцеві язичницькі традиції і світогляд слов'янських племен.

Дуже яскравим і характерним джерелом, що дозволяє розглянути використання символу «плетінки» в культурі язичницької Русі XII – XIII ст. є скарби срібних предметів жіночого убрання, сховані під час перших монгольських набігів на Русь. Аналізуючи їх, академік Рибakov Б. Н. писав, що виключний інтерес представляють ті прикраси з коштовних гарнітурів руських княгинь, на яких ніколи не буває християнських зображень. Серед них зустрічалися, зокрема, широкі срібні браслети. На них, як пише вчений, гравіювалися символи води, рослинності⁹.

Саме серед цих символів ми знаходимо численні приклади використання численних різновидів плетінок в якості символів землі і рослин. В якості прикладу найбільш доцільно привести зображення вщижської арки (фото 1), де середній, так званий «земний» ярус втілений «знаком рослинності та птахами, що клюють зелень»¹⁰, а також зображення браслету зі Старої Рязані (фото 2), де разом з «центральним знаком на кожній ствірці у верхньому ярусі є знак землі та рослин»¹¹.

У XIV ст. традиції використання «плетінки» в якості центрального елемента композиції відродилися в монетній справі кількох регіонів і держав, котрі лежали в зоні традиційного використання цього символу автохтонним населенням. Не зупиняючись детально на описах, наведемо їх найбільш характерний перелік:

1. Улус Джучі. AR (денг ?), анонімний. Ця монета карбована між правліннями ханів Токти і Узбека, найімовірніше, на території Кубані¹². Плетінка посідає центральне місце в оформленні реверсу монети (фото 3). До речі, визначення цих анонімних монет часом між правлінням Токти і Узбека, тобто 1312 р., дає дослідникам практично паралельну дату появи цього символу разом з появою «плетінки» на монетах держави Ільханів.

2. Улус Джучі. Абдаллах (1363 – 1370 pp.). AR. Денг, чекан «Шхер Абд» (місто Абд[аллаха])¹³. Плетінка займає центральне місце в оформленні реверсу монети (фото 4). Розташування міста поки що не визначено остаточно, але його загальне місцерозташування таке саме як і першого – Таманський півострів.

3. Київське князівство (до 1362 р.). «київські наслідування» денгу Джанібек¹⁴. Яскравий приклад, коли місцевий різник монетного штемпеля переробляє запозичений з ільханівських монет допоміжний елемент оформлення – «плетінку» у добре відомий і знайомий йому центральний елемент зображення (фото 5).

4. Київське князівство в складі Великого князівства Литовського. Володимир Ольгердович. Срібні випуски I типу¹⁵. Центральна частина легенди аверсу – плетінка (фото 6)¹⁶.

5. Велике князівство Литовське. Ягайло (1386 – 1387 рр.) AR. Денарій (фото 7)¹⁷. Один з центральних елементів оформлення зображень на реверсі – плетінка.

Грунтуючись на вищенаведених джерелах і аналізі численних зображень «вузла щастя» на монетах і предметах декоративно-прикладного мистецтва можна прийти до наступних висновків:

Запозичення віньетки для прикрашання монет у вигляді «вузла щастя» з монетної справи держави Ільханів до монетної справи Улуса Джучі дійсно мало місце у 20-х роках XIV ст. Це запозичення не мало жодного політичного підтексту, а було викликане, скоріш за все, певними тенденціями у «моді» на копіювання стилю і оформлення легенд гарної, якісної монети. Крім того, існує факт використання даного елемента в оформленні джучидської монети в якості центрального елемента однієї зі сторін до визначеного часу запозичення. Закріпившись в оформленні монет, карбованих столичними монетними дворами, це зображення разом з монетами потрапило до прикордонної смуги між Руссю, ВКЛ і Улусом Джучі.

Традиції використання різних варіантів даного символу на території всієї Давньої Русі і Північного Причорномор'я, як результат численних контактів автохтонного населення з індоіранськими племенами, починаючи з енеоліту, з'являються задовго до появи на цій території власне монголів та їх держав. Використання схожого символу на джучидських монетах дало своєрідний поштовх до його відродження і використання на територіях русько-ординського прикордоння. Передусім, це виразилося в його популярності при використанні в якості основного елемента у прикрашанні сторін монет місцевого карбування, як джучидського, так і руського й литовського.

Отже, в даному випадку говорити про вплив іранських коренів варто і потрібно, але один лише зв'язок з грошовою реформою Ільхана Газана не обов'язково може бути основоположним для таких теоретичних побудов.

1 Лихачев Н.П. Печати с изображением тамги или родового знака // Материалы для истории русской и византийской сфрагистики. Труды музея палеографии. Вып. II. Издательство АН СССР, Л., 1930. – С.99, 104; Fraehni Ch.M. Resensio numorum muhammedanorum Academiae Imp. Scientiarum Petropolitanae. Inter prima Academiae Imp. saecularia edita. Petropoli, 1826. – P.219.

2 Гончаров Е.Ю. «Персидский след» в джучидской нумизматике // Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. III Международная научная конференция, посвященная 75-летию со дня рождения Г.А. Фёдорова-Давыдова (1931-2000). Тезисы докладов. – М., 2006; Гончаров Е.Ю. Персидский отблеск на русских монетах // Ирано-Славика №1-2 (14), М., 2007. – С. 28-30.

3 Diler Omer. Ilkhans. Coinage of the Persian Mongols. Istanbul, 2006. – 655с.

4 Волков И.В. Заимствования из Золотой Орды в оформлении русских монет конца XIV – первой половины XV в. // Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. III Международная научная конференция, посвященная 75-летию со дня рождения Г.А. Фёдорова-Давыдова (1931-2000). Тезисы докладов. М., 2006.

5 Eugenius Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Lithuania 1386-1707, Vilnius-Columbia. 1999. – 271 с.

6 Котляр Н.Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика, том 4, «Наукова думка» Киев, 1971. – С.52.

7 Рыбаков Б.А. Язычество древних славян, «Наука», М., 1981. – С.170.

8 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.436.

9 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.776.

10 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.492.

11 Рыбаков Б.А. Назв. праця. – С.731.

12 определение места чеканки, как Азак, в свете массовой находки монет данного типа на территории Краснодарского края, видимо, будет пересмотрено в самое ближайшее время. («Узел счастья в треугольнике» Об одном типе ранних монет Азака //Труды III международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII – XV веков» Старый Крым-2004 г. М., 2005 С.18-19).

13 On-line версия доклада «Краткие сообщения о частных вопросах нумизматики Улуса Джучи и Великой Монгольской империи. Раздел 1. Шехр Абд(Аллах) – новый монетный двор Абдаллаха? Доклад на V международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII-XV вв.». Волгоград, 2006 г. http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_Volgograd_2006-conf.htm.

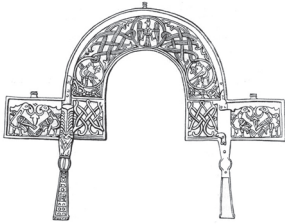

Фото 1. Рисунок вицижської арки з книги Рибаківа Б. Н. «Язычество Древней Руси».

Фото 2. Браслет (обидва боки) зі скарбу в Старій Рязані. З книги Рибаківа Б. Н. «Язычество Древней Руси».

Фото 3. Улус Джучи. Срібний анонімний денг, карбований на території Кубані в період між правліннями ханів Токти і Узбека у 1312 році (фото з приватної колекції).

Фото 4. Улус Джучи. Срібний денг з ім'ям Абдаллаха, карбований у «Шхер Абд», знахідки якого переважають на території Таманського півострова і Північно-Східного Криму (фото з приватної колекції).

Фото 5. Київське князівство до 1362 року. Срібне «київське наслідування» джучидському денгу Джанібєка (фото з приватної колекції).

Фото 6. Київське князівство під владою ВКЛ. Срібний денарій Володимир ольгердовича I типу (фото з книги Eugenius Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Lithuania 1386-1707, Vilnius-Columbia, 1999. – С. 17 type 9.9 (Table III, 9.9)).

Фото 7. Велике князівство Литовське. Ягайло. Срібний денарій 1386 – 1387 рр. (фото з книги Eduardas Remecas Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis, Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius, 2003. – С. 85 (#8.8-II)).